

A Cserén-kut ~ Cserény-kut földrajzi névre Sümegcsehi (Zala megye földrajzi nevei II. A Keszthelyi járás. Bp., 1986. 29), Nemeskeresztúr (Vas megye földrajzi nevei. Szombathely, 1982. 349), Iregszemcse (Tolna megye földrajzi nevei. Bp., 1981. 83) és Somogyszob névanyagában (Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974. 671) találunk példát.

Amint a TESz megjegyzi (i. h.) és az Új magyar tájszótár (Bp., 1979. 797) is igazolja: a cserény valóban széles elterjedtségű nyelvjárású szó, hiszen nemcsak a Dunántúlon, hanem az ország más részein is ismert és használt tájszó önmagában vagy szóösszetételek előtagjaként (pl. cserényajtó, cserénykapu stb.), ezért várható, hogy a későbbiekben megjelenő földrajzi-név-gyűjteményekben is lesz majd rá adat, akár a Cseréngát, Cserén-híd, Cserén-kut elnevezésekben, akár más földrajzi nevekben.

SZABÓ JÓZSEF

A SZER HELYNEVEINKBEN II.

(A közelmény első része a NévtÉrt. 11. sz. 41--8. lapjain jelent meg.)

Mielőtt a szer szó földrajzi köznévként való előfordulásainak bemutatására és a kétségtelenül érdekelenebb jelentésárnyalatainak taglalására rátérnék, szólok néhány szót a Szer helynévnek esetleges személynévi eredetéről, illetőleg annak lehetőségéről. PAIS DEZSŐ magyarázatából (An. 141) ez ugyan nem következtethető, sőt ő éppen -i képzős melléknévnek tartja a scerij alakot, de ez lehetne a későbbi -é-vé fejlődött birtokosra utaló jellel ellátott alak előzménye is (vö. BERRÁR, Magyar tört. mondattan. Bp., 1957. 20). Jelentése ebben az esetben 'Szeré' lenne. Ilyen névtípusra számtalan példát találhatunk KISS LAJOS könyvében (RNSz.): Alberti (Csanádalberti a.), Bazsi "...A m. R. Bas /1141--61: Bas: EtSz. 1: 303/ szn. birtoklást kifejező -i képzős származéka. Tkp. értelme 'egy Bas nevű személyé'. (96); Biri, Bugyi, Bozzai, Csapi, Páli, Péteri, Petri (Hernádpetri a.) stb. -- megjegyyezve azt, hogy KISS LAJOS ezekben az esetekben mindig képzőnek tartja az -i végződést, s ezzel egyrészt nem mond ellent PAIS véleményének, másrészt maga BERRÁR is (i. h.) ezt írta: "... a tiszta viszonyító funkcióból halad a fejlődés a jelentésmódosító funkció felé. A birtokjel átmeneti alak a kettő között." Nem személynevekből alakult helynevekben

talán még nagyobb az ilyen típusúak gyakorisága. Ugyancsak KISS LAJOS könyvéből lássunk rá néhány példát! Apáti (Aranyosapáti a.), Baráti (Bernecebaráti a.), Császári (Nyírcsászári a.), Csehi, Horváti, Szabadi stb. A birtokjel (vagy képző) föltételezését további adatok is alátámasztják. 1326: Pousa de Zeyry; 1328: ~ de Scery; 1329: Pouka !/ de Zery (GYÖRFFY, I, 904--5). Ugyanakkor személynévi eredetre utalnak az ugyanitt fölemlített birtokviszonyos szerkezetek: 1318: Zeermunustura, 1329: Zeermonostora. Ezt a névtípust szinte kivétel nélkül személynéves előtaggal találjuk meg ebben az időben. 1270/1350: Bothmonutra, Botmonustra; 1322 u.: Bvth Monustora... Both Monostora; 1322/3, 1323: Bothmonustra; 1323, 1326: Bothmonustra; 1327: Bothmonustra; 1332: Bothmonastura; 1340: Bothmonostora; 1342: Bothmonustura; 1345: Botmonostura (GYÖRFFY, I, 709); /1258--70/> 1349: Palmonustora; 1347: Palmonustra (I. m. 898); 1258: Peturmonustura; /1258--70/> 1349: Peturmonostora; 1347: Petur monustra; 1488: Petermonostora (I. m. 899); 1387: Petermonostora (CSÁNKI I, 68); 1322/1409: Thomaymonostora (KISS LAJOS, FNEsz. 651); 1306, 1326: Elleusmonustura; 1326: Elleusmonustura; 1326: Elleusmonustra, Helleus monastra (GYÖRFFY, I, 895) stb. Mindezek az adatok tehát bizonyítják, hogy az Árpád-korban nem volt ritka a keresztnév + monostora összetételű helynév. A Szer személynévként való használata azonban nehezebben bizonyítható. FEHÉRTÓI KATALIN könyve (Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983.) egyértelműen Szer, vagy ennek előzményéül tekinthető Szir névalakot nem tartalmaz. Van azonban sok olyan adata, amelyből szabályos rövidüléssel kifejlődhetett a keresett forma. 1214/1550: Sceraka, Szolnok megyei pristaldus; 1216/1550: Scerben; 1138/1329: Sceresin; 1215/1550: Sceresun; 1213/1550: Seraphin; 1211: Serdeh, Zereda; 1237--40: Sereda, Scereda, Serda; 1202--3/1500 k.: Seris, Seryd, Serid; 1220/1550: Sirund stb. Az Árpád-kori Új Okmánytár pedig tömegesen hoz adatokat a Szerafin név régi előfordulásaira: 1226: Seraphyn (VI, 434), 1274: Seraphin (IX, 81), 1277: Seraphinus (IX, 171), 1293: Petrus fil Seraphini (X, 111), 1253/1366: Seraphino (II, 232), s más adattárban is találkozhatunk ezzel a névvel: 1086: Seraphin (PRT. VIII, 270), 1146: Seraphino (PRT. I, 598), 1216: Seraphini (CD. III/1, 177), 1233: Seraphim (CD. III/2, 365), 1322: Seraphini (CD. III/1, 364) stb., és szám számmal fordul elő más Szer-kezdetű név is: 1270--72: Serperes (ÁÚO. IX, 1232/1384: Serechimus (ÁÚO. VI, 502) stb. Azt is vegyük ehhez hozzá, hogy a TESz., majd újabban is BENKŐ LORÁND (A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Bp., 1984. 94, 130) fölveti a szer nomen-verbum

valószínűségét, s ennek értelmében ősi egyelemű személynévvé is válhatott a szó. Ez azonban csak föltételezés, és semmiképp sem bizonyíték még. A korábban említett névtipológiai tény, hogy 'emberi település' jelentésű köznevekből nem lett jelöletlen (körülírás, kiegészítés, jelző nélküli) helynév, vonatkozik a Szer-re is. Mindaddig azonban, amíg valóban használt Szer személynévet nem sikerül találni, nem tekinthetem e helynevet egyértelműen személynévi eredetűnek, de nagy valószínűséggel föltételezem ezt.

A helynévi utótagokban szereplő szer elemekre akkor figyeltem föl, amikor az ELTE hallgatóival a tergo szótárt készítettünk három nagy helynévtárunkból, az 1773-as, 1873-as és az 1913-asnak valamennyi helynévéről. Ezek ugyan még nem jelentek meg, de az első kettőnek cédulaanyaga hozzáférhető, használható állapotban van, s így könnyen kideríthető, hogy bennük hány -szer végű helynév volt, s azok hol helyezkedtek el. 1773-ban csupán három ilyen településnév (Túskeszer!/!, Nemesszer és Sisekszer), az 1873. éviben már szerepel Alsó-, Felső- és Kis-Pusztaszer, valamint Túske-szer, Zsizsekszer, Nemesszer és Hamuszer, amelyek közül három azonos az előzőkkel. A Pusztaszer adatain kívül valamennyi -szer utótagú település a volt Zala vármegyében feküdt. Ezeknél azonban közismerten több az ilyen típusú név vidéken, s nyilván több volt régebben is. Megkísérlem a történeti és jelenkori adatok egymás mellé állítását és földrajzi elhelyezkedését megállapítani. Ez nagyobb nehézséget jelentett, mint gondoltam. Annak ellenére, hogy legtöbb jelentős helynévgyűjteményünk már kiváló mutatókkal rendelkezik, amelyben az összetett helynevek utótagjai is külön címszó alatt szerepelnek, így könnyen megállapítható belőlük az előfordulási szám és a pontos hely is, van több olyan kötetünk, amelyik alkalmatlan az ilyen típusú munka végzésére, mivel az összetett helynevek nincsenek fölbontva a mutatóban, s lehetetlen megtalálni bennük egy-egy utótagot. Valamennyit pedig nemcsak szinte, hanem teljességében elképzelhetetlen. Érthető ez azoknak a köteteknek az esetében, amelyek egyáltalán nem tartalmaznak mutatókat (Baktalórántházi járás, Fehérgyarmati járás; a Vajdaság helyneveinek füzetei stb.), mivel egy-egy sorozat tagjai lévén utolsó számuk megjelenése után várható a teljes mutató elkészítése. (Bár itt is figyelmeztető lehet az a sajnálatos tény, hogy a SZABÓ T. ATTILA-féle nagy vállalkozásnak, a több kötetben megjelent erdélyi helyneveknek sem készült el végül is -- a sorozat megszakadása miatt -- az átfogó és teljes mutatója.) Nem magyarázható azonban semmivel sem a Baranya megye helyneveit tartalmazó kötet esetében,

amely tulajdonképpen ad mutatót, de csak az első elem betűrendjében sorolja föl a neveket. (Pesti Jánosnak, a kötet szerkesztőjének a IV. Magyar Névtani Konferencián elhangzott tájékoztatója szerint lesz egy teljes, minden névelemet fölvevő mutató is, de amíg ez el nem készül, ez a hatalmas anyag -- bizonyos szempontból -- használhatatlan.)

A jó mutatókkal rendelkező kötetek alapján olyan tömegű -szer utótagú helynevekhez juthatunk, amelyek néhány jelentésárnyalat megállapítására alkalmasak. Nyugatról kelet felé haladva az alábbi számú adat fordult elő kötetenként. Zala megyében 162, Vasban 341 (de nem találtam egyet sem IMRE SAMU felsőöri gyűjteményében -- Debrecen, 1940.), KÁZMÉR MIKLÓS (MNYTK. 95. sz.) Alsó-Szigetközéből 21 adatot közölt. Komárom megyében 6, Veszprém megye tapolcai járásában 19, Somogyban 7, Tolnában 2 ilyen nevet hoztak fölszínre a nagy helynévgyűjtemények. Baranya megye kötetében csupán az Alsőszer és Felsőszer adatokat találtam, nem volt egyetlen Belsőszer, Cigányszer, Derékszer, Diószer stb. sem, amikből a nyugati megyékben szép számmal akadt. Ebből a két adatból arra tudok következtetni, hogy ritka előfordulása ellenére valaha ismertebb lehetett a földrajzi köznévvé, de mivel a kötet földrajzi közneveinek szótára (II, 951--8) sem tartja megemlézésre érdemsnek, mai használata itt nyilvánvalóan kivételes. A jugoszláviai Vajdaság eddig megjelent kilenc kötetében sem találtam adatot, s nem szerepel egyiknek a földrajzi szótárában sem. INCZEFI GÉZA sem Makó környékén (Földrajzi nevek névtani vizsgálata. Bp., 1970.) sem Szeged vidékén, sem Sövényháza körül (A szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1958.) nem jegyezte föl. Magam sem találok sem Csepel-szigeti sem hódmezővásárhelyi és orosházi gyűjtéseim során. KECSKÉS GYULA (Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.) sem említ rá adatot. PESTY FRIGYES Békés megyei gyűjtésében (Békéscsaba, 1983.) vagy Jászok (Kecskemét--Szolnok, 1978.) továbbá Külső-Szolnok (Kecskemét--Szolnok, 1979.) kötetében sem fordul elő. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy az Alföldön már a múlt században kihalt, ha élt is valaha ezen a vidéken ez a névelem. PELLE BÉLÁNÉ sorozata (Heves megye földrajzi nevei) egri járásának kötetében 12, füzesabonyi járásában egy, hevesi járásában pedig egyetlen adatot sem közöl. MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei (Nyíregyháza, 1967.) könyvének kiváló nyomda-technikai megoldása lehetővé tette, hogy rövid idő alatt minden helynévet megnézzem utótagjaik szempontjából is, s mindössze 3 -szer adatot találtam. KÁLNÁSI ÁRPÁD, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei (Debrecen, 1984.)

című kötete hasonlóképp jobban kutatható, de abban is csupán hat adatot találtam. A földrajzi köznevek és helyzetviszonyító elemek szótára (495--501) két jelentéssel is fölveszi a szer szót, de csak csillaggal, ami a Bevezetés (9) szerint ugyan több dolgot is jelölhet, de itt minden bizonytalansággal arra utal, hogy kihalt, az élő névanyagban már nem található meg a szó. Ezt bizonyítja az Adattár egyik neve (Uszka: Sovány-szer) után a következő megjegyzés is: „A szer földrajzi köznévi jelentését nem ismerik” (469). Kalotaszeg vidékén SZABÓ T. ATTILA (Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.) elsősorban történeti adatokban lelte föl, korabeli adata igen kevés. Ugyanez vonatkozik Dés környéki gyűjtésére is (Dés helynevei. Torda, 1937.). BENKŐ LORÁND (MNYTK. 74. sz. 24) is csak kihalt nevekben talált három adatot a Nyárád-mentén. Gyergyóból SZABÓ T. ATTILA gyűjtésében (Bp., 1940.), Csíkmenaságról UJVÁRI BÉLA (MND. 48. sz.), Bágyról KÓSA LÁSZLÓ (MND. 37. sz.), HALÁSZ PÉTER Magyarfalva (MND. 19. sz.), Lészped (MND. 26. sz.), Ónfalva (MND. 32. sz.), Klézse (MND. 58. sz.) helynévgyűjteményében sem találtam szer adatokat.

Mindebből az állapítható meg, hogy élő nevekben a Dél-nyugat-Dunántúlon található meg a név a legnagyobb számban, s szinte kizárólagosan. Történeti adatai félkörben átkarolják az Alföldet, de a Királyhágón túl már alig fordulnak elő. Térképen való bemutatásuk nem látszott többet mutatóknak, tájékoztatóbb jellegűnek.

A továbbiakban a különböző vidékeken való jelentéseikkel, jelentésárnyalataikkal szeretnék foglalkozni. Ezek nagy többsége kikövetkeztetett jelentés. Jóllehet nagy segítséget adtak a már szép számú földrajzi köznevek szótárai, amelyek az országos helynévgyűjtő mozgalommal párhuzamosan elsősorban Markó Imre Lehel áldozatos tevékenysége nyomán láttak napvilágot, de mások is jelentettek meg hasonlókat.

Véleményem szerint el kell különítenünk egymástól a belterületi és a külterületi helynevekben előforduló szer utótagokat. Ha elfogadjuk a közlemény első részében leírt jelentésváltozásokat, akkor a külterületi nevekben aligha kereshetünk 'falurész' vagy 'utca' jelentést, és a 'sor' vagy 'rend' jelentés is más indíttatású a külterületen, mint a belterületen. A vizsgálatot itt is nyugatról kelet felé haladva végzem.

I. 1. A belterületi -szer utótagú nevek közül első helyen a 'házcsoport, falurész' jelentésűekkel foglalkozom, amely a főntebb (előző közleményben) idézett 'kötélnek, fonadéknak a része' → 'általában valami- nek a része' jelentésváltozással alakult. Nehéz megállapítani, hogy a hely-

viszonyító vagy a birtokos jelzős előtagja volt a korábbi használatú. Az előző gyakori Zala megyében: 26/1. Föső szēr Fr.; 26/10. Asó szēr Fr.; 49/11. Föső szēr Fr.; 49/13. Asó szēr Fr. és Vas megyében is: 9/12. Nyugati szēr Fr., 49/13. Keleti szēr Fr.; 23/24. Bēső szēr Fr., 23/26. Kūső szēr Fr.; 26/9. Fő szēr Fr.; 26/23. Ű szēr /Al szer/ Fr. stb. A második jelöletlen formában csak Zalában fordult elő: 29/32. Marcin szēr Fr.; 41/3. Virák szēr Fr.; 41/11. Böröndi szēr Fr. stb. Vas megyében jelölt birtokos szerkezetben találtam meg csupán (ez viszont Zala megyében volt ismeretlen): 145/1. Andrásik szēre Fr. „Az itt lakó ember keresztnévéről”; 145/10. Csērdásik szēr Fr. „Az itt lakó egyik ember gyakran szedett cserdaskörtét 'fenyőtobozt'”. Tehát ragadványnévi eredetű az előtag.; 145/17. Tomásik szērē Fr. „Itt állt a Tomásik kocsmája”; 145/20. Kősük szērē Fr. „A falu külső szere. Az ott lakó emberekre azt mondják: kősük”. Vagyis ragadványnévnek tekinthető itt is az előtag.; 158/26. Antalok szērē Fr. „Lakóiról”. Szép számmal előfordul a népcsoport, foglalkozás jelentésű vagy a környezetre utaló megkülönböztető elem is Zala megyében: 29/33. Árēndász szēr Fr.; Vasban: 5/51. Cigán szēr „Cigányok lakótelepei voltak”; 37/521. Vitézi szer Vr és U; 37/930. Cigány szer Cigányok lakták; 28/89. Pajtás szēr Fr. „...pajták álltak” stb. Legelőbb e két megyében a szer szó 'falurész' jelentése, s ezt a Vas megyei kötet BOKOR JÓZSEF, GUTTMANN MIKLÓS és VÖRÖS ÖTTÓ által összeállított Vas megye földrajzi közneveinek értelmezése (31--8) is bizonyítja: „a falu egy meghatározott része” (37). KÁZMÉR MIKLÓS (MNYTK. 95. sz. 14) Alsó-Szigetközben egy-egy adatot talált az Āszēr és Főszēr névre 1907-ből. Komárom megye helynévanyagában is ritka a -szer utótagú összetétel; 63/6. Főszēr Fr, 63/16. Āszēr, s nem is egyértelműen 'falurész' a jelentése mindig: 73/5. Főszēr U, Fr, §3/8. Āszēr U. Veszprém megye taapolcai járásában jellegzetes épületre utaló előtaggal is előfordul a földrajzi köznévi: 4/34. Pap szēr Fr. „Itt van a paplakás”; 34/41. Malom szēr Fr. „Két malom volt itt”; 38/112. Templom szēr. A gyűjtést vezető VARGA MÁRIA készítette földrajzi köznevek értelmezései (15--25) között a szer szónak csak 'falurész' jelentése fordul elő (23). Somogyban csupán két alkalommal volt megtalálható ebben a jelentésben a szó, mindkétszer családnévi előtaggal: 164/10. Tót szēr Fr, Lh. „...Tóth nevű család szállta meg”; 164/14. Varga szēr Fr. „Egy Varga nevű család szállta meg először”. MARKÓ IMRE LEHEL, aki a földrajzi köznevek értelmezését (35--42) összeállította, 'a falu egy kisebb része' jelentést talált az általa vizsgált falvakban. Az ugyanő által összeállított Tolna me-

gyei földrajzi köznévszótárban (Tolna megye földrajzi nevei. Bp., 1981. 37--47) egyáltalában nem szerepel a szer, ami érthető is, hiszen két azonos adata van mindössze Bátán (Vakször), s csak az egyik belterületi, s nem 'falurész' jelentésű. Baranya megye helyneveinek földrajzi könévtárában (II, 951--8) sem találtam meg a szer szót, de a kötetet lapozgatva véletlenül ráakadtam két 'falurész' jelentésű -szer utótagra: 8/2. Fölsőszer : Felsőszer Fr; 8/9. Alsőszer Fr, U. Heves megyében, Szabolcs-Szatmárban és Kalotaszegen nem találtam belterületi adatokat. SZABÓ T. ATILA DÉS helynevei között (429) említ egy Pijac-szer nevet, melyre történeti adatokat is talált a XVII. századból (1632: Piacz Zeerbe). Ide tartozik még a NySz. 1619-beli adata (hentes szer) és az 1638-as Borsi szer.

I. 2. A szó második belterületi jelentése 'utca'. Erre is elsősorban a nyelvterület nyugati széléről van sok adat. Zala megyéből: 28/9. Fábgán szer U „Fábián nevű családról”; 31/13. Csancsi szer U; 32/8. Horvát szer U „Az itt lakó Horváth családról”; 58/20. Tótok szer U; 160/14. Tüske szer U. Vasban nem találtam ilyen személynévi előtagú utcaneveket, helyzetviszonyra utalók viszont mindkét megyében voltak. Zalában: 3/9. Föszér U, 3/14. Aszér U; 13/2. Föső szer U; 14/10. Aszér U; 20/4. Föszér U, 20/6. Aszér U; 29/13. Föszér U, 29/14. Aszér U; 45/1. Föső szer U, 45/6. Asó szer U; 47/3. Tusó szer U. Vasban: 21/2. Fő szer U; 37/214. Hátsó szer U. stb. Még gyakoribbak mindkét megyében az egyéb előtagú 'utca' jelentésű -szer helynevek. Zala: 16/10. Cigán szer U; 33/28. Cigán szer U; 176/57. Berék szer U. Vas: 49/2. Cigán szer U „Néhány cigány is lakott itt”; 68/13. Pap szer U; 7/83. Ká-bosztás szer U „Régebben keskeny káposztás kertek voltak az utca helyén”. Magyarázata alapján így a külterületi nevek közé illene.; 16/21. Pinték szer U „Kb. száz évvel ezelőtt pénteki napon égett le az egész utca”; 22/1. Pos-ta szer U 36/30. Kasti szer U; 37/19. Templom szer U; 25/5. Uj-szer U „1945 előtt ez volt a legújabban nyitott utca”; 48/8. Uj-szer U; 22/9. Tik szer U; 28/33. Tik szer U „Az utca végén malom volt, s az elhullott gabonára jártak a tyúkrok”; 37/12. Tik szer U; 37/1053. Tik szer U; 30/20. Béka szer U; 37/180. Béka szer U „Sok béka volt a környéken”; 31/1. Proletár szer U; 37/261. Tó szer U; 58/4. Zab szer U. Ez utóbbi is válhatott külterületi névből utcánév, csak már ez esetleg feledésbe merült. Alsó-Szigetköz helynevei között is talált KÁZMÉR MIKLÓS (i. m. 14) 'utca' jelentésűeket: Magyarszer, Tótszer, Zsöllérszer. Komárom megyében kevés az e típusú név, s ingadozik a jelentése az előző kategóriába sorolt 'falurész' jelentéssel.

63/16. Ászér Fr, U; 73/5. Főszér U, Fr; 73/8. Ászér U. Somogyban: 171/1. Déák szér U „Az utcát régen a Deák nemzetség lakta”. A TSz. Sopron megyéből és a Székelyföldről ad néhány adatot erre a jelentésre.

A 'tér' jelentése a szónak ritka, de találtam erre is néhány példát Zala megyében: 13/5. Asó szér Té; 40/4. Majori szér Té; 13/5. Gyöp szér Té. Nyilván a 'falurész' jelentésből fejlődött ki ez a jelentésváltozat.

Minden bizonnyal korábbi a szónak az 'egy sor ház' jelentése, de az nehezen dönthető el, hogy melyik élt előbb: a 'falurész' vagy a 'házsor'. Ha a 'sor' jelentést konkrétabbnak tekintjük a 'valaminek a része' jelentésnél, akkor valószínűleg a 'házsor' jelentés a korábbi. Erre azonban sokkal kevesebb példát találtam a mai nyelvben, jelenkori helynévgyűjtéseinkben. Vas megyéből: 18/15. Nyugati szér „Nyugat felőli házsor”; Somogyból: 169/26. Csonka ször U „Egy sor házból áll”. A TSz. azonban sok múlt századi adatot említ, amelyek két dunántúlinak a kivételével valamennyien Erdélyből valók, s vagy 'az utca túlsó sora' jelentésűek (A tulsó szér, az inneccsó szér -- Csik-Madaras), vagy még gyakrabban 'árusok sora' jelentésűek (Buza-szer, piac-szer -- Háromszék m.; Ó-szer: zsigbásár, az a sor, ahol az ócska holmit árulják -- Székelyföld, Háromszék m., Kolozsvár).

II. 1. A külterületi nevek csoportosítása előtt hadd idézzem föl PAIS DEZSŐ (NytudÉrt. 30. sz. 18) megállapítását, amelyet a NySz. adataira épített: „Az ilyenekben nyilván a múltunk bizonyos gazdálkodási viszonyai tükröződtek, amelyeknél fogva a határrészeket csoportokba, kötelékekbe, szér-ekbe foglalták, s ezeket a szér-eket valami a helyzetükre vagy sajátosságukra utaló kifejezéssel meghatározták.” Sajnálatos, hogy ugyanitt így folytatta gondolatait PAIS DEZSŐ: „Az idevágó adatfelsorolást és részletező fejtegetést -- azt hiszem -- most mellőzhetem.” Vegyük sorra azokat az okokat, amelyek szerint „csoportokba, kötelékekbe, szerekbe” foglalhatták a határrészeket! Nagyon sok művelési ágra vonatkozó előtag, vagy azonos növénytakarójú hely. Az OklSz. szerint (szer a.) ilyenek már igen korán előfordultak (1254: Sceuleuscer, 1357: Lenchezer, 1378: Gepzer, 1385: Almazer, 1295: Nadaszer, 1478: dyozer ...Cheresnyezer stb.), s amilyenekre ma is szép számú adatunk van. Zala megyében: 90/117. Cserésnye-szér; Vas megyében: 22/38. K /1912/ Belső rétszer, 22/40. Kűső-rít-szér /C/1857/ K/1912/~); 25/50. Rét-szér; 43/55. Szilfa-széri /K/1912/ Szilfaszer); 63/+P/1864/ Répa szer; 76/48. Divó-szér (C/1857/ Dió szer); 82/+C/1857/ Nádas szer. A tapolcai járásban: 10/252. Répa-szér, 10/102. (C/1850 k./ Katyok allyai

felső Répaszer); 30/41. (K₂/1960/ Rétszer). Komárom megyében: 70/42. Fősző Cserfa-szēr, 70/46. Ásó Cserfa-szēr (P/1864/ Cserfaszer). Az egri járásában: 5/124. Körtvélyszer; 10/288. K/1888/ Rétszer, 10/294. Rétszēr. A fehérgyarmati járásban a ma is élő, 1864-ből adatolt Bodzás szer. Kalotaszegen (SZABÓ T. ATTILA, I. m.) 1651: Véres Szylva szeribe, 1652: Ueres zilva Zeriben (76), Veres Szilva Szerin... Borso Szerben... (77), 1750: a' Veres Szilva Szerben, a Borso szerben, 1757: A Veres szilva szerib[en] ... A Borso szerb[en] (78), 1759: A Borso hely... A' Veres Szilva Szele [!] (79), de ezek 1938-ra kihaltak. A Nyárád mentén (BENKŐ LORÁND, I. m.): Cseresnyésszer, Szilvaszēr, Vērēsű-szēre (24). Nyilván a nevezett helyeken több személynek volt azonos művelési ágú földje, s azokat fogták szer-be. Az a gyanúm, hogy itt az eredeti jelentés a 'sor' lehetett, amelyből a 'sorshúzással jutott rész' keletkezhetett (vö. TSz. 3. jelentés). Ugyanis az a megfigyelésem, hogy a nyilas és a szer földrajzi köznévf fordítottan arányos a helynevekben. Ahol gyakoribb a szer a külterületi földrajzi köznevekben, ott ritkább a nyilas, és fordítva is így van, mivel mindkettőnek volt 'sorshúzás vagy rendszeres váltogatás útján kapott földterület' jelentése. Különösen szemléletesen bizonyítja ezt a legutóbbi időig közös művelésben vagy legalábbis egytagban levő sok kenderföld "kenderszer" adata, jóllehet egy részük csak följegyzésekben maradt fenn. Vas megye: 62/25. K/1911/ Felső kenderszer, 62/98. K/1911/ Alsó kenderszer; 63/52. K/1857/ P /1864/ Kenderszer; 64/30. Kendēr-szēr. A tapolcai járásban: 4/136. Kender-szēr (K/1857/ ~) „Kenderföld volt”; 35/167. (C/1850/ K₁ /1858/ Kenderszer); 47/173. Kendērfődek (J/1902/ ~ : Kenderszer...). Heves megye egri járásában: 31/107. Kendēr-szēr. SZABÓ T. ATTILA Kalotaszegi gyűjtésében: 1754: A Kenderszerben (44), 1792: A Kenderszer, XVIII. sz. második fele: A' Kenderszerben, 1813: Kender szer (45), 1941: Kendēsszērpatak/!/: Valea Kendersăului, Kendēsszēr/!/: Kendersău (46--7), Kenderszer (128). Hasonló név még Vas megyében a 65/62. Hajdina-szēr (C/1857/ K/1908/ Hajdina-szer), KÁZMÉR MIKLÓS alsó-szigetközi gyűjtésében pedig: 1856: Czirok szērē, Lenszeri, 1864: Lenszer, 1856: Zabszeri, 1864: Zabfzer (I. m. 34).

A fönti csoporthoz tartozónak érzem az azonos nagyságú fölterületre utaló neveket is az OklSz.-ből: 1458: Nagholdzerben, 1522: Nyolcholdfewldzere, 1528: hatholdzere, s a Vas megyében följegyzett (57)+ C/1857/ Külső hathold szer, Belső hathold szer) adatokat is, ha nem is a növénytakaró, hanem a földek azonos területe alapján történt a csoportba foglalás.

Nehezebb a helyzet a személynévi előtagú helynevekkel. Ezeknél ugyanis a csoportba való foglalás aligha tétélezhető föl. Ugyanúgy, ahogyan a belterületi nevek esetében 'sor' → 'utca' → 'falurész' jelentésváltozás történt, a külterületen is végbement egy 'földek sora, rendje' → 'a sorban levő földek közül egy darab' → 'egy darab föld, határrész' jelentésváltozás. Ez utóbbi jelentést kell keresnünk az alábbi adatokban. Zala megye: 1/55. Simon-szër; 28/54. Böröndi-szër; 33/130. Örek-szër „Öreg József nevű tulajdonosáról”, 33/135. Zsidó-szër „Zsidó nevű egykori tulajdonosáról”. Somogyban: 237/89. (C./1857/ Ivók szer. A baktalórántházi járásban (MEZŐ ANDRÁS, I. m.): Vasszer „egykori bérlőjéről” (49), Kemecsi-szer (54). A fehérgyarmati járásban (KÁLNÁSI ÁRPÁD, I. m.): Egyház-szer „ma is él” (489). Ez már átvezet a nem személynévi eredetű előtagok csoportjához, amely azonban a birtokosra utal. Ilyen a régi helységnévtárakban is megtalált, Vas megyében ma is élő Nemes-szer (33/80., 37/1132.), az Alsó-Szigetközben (KÁZMÉR, I. m.) 1856-os és 1864-es följegyzésű Szolgaszer.

Természetesen a 'földterület' kaphatta más egyébről is a nevét, nem csupán tulajdonosáról. Az OklSz.-ban 1340/1449: Telukzyr, 1464: Thelekzer, 1446: Kwthfewzery, 1506: Lorandhazazery ReketthyeBokorzery. A jelenkori gyűjtemények szerint Zala megyében: 134/82. Árok-szër; 28/58. Temeteji-szër, 28/91. Kapu-szër „Itt volt a hegykapu”, 28/92. Szataji-szër „Szatta-pusztá felé esik”; 40/69. Hottaji-szër Hottó községben!, 40/71. Göcseji-szër; 53/60. Szél-szër (C/1857/ K/1911/ Sziszër) „A falu szélén van”. Vas megyében: 31/16. Gyalogutszëri-düllő (C/1857/ K/1964/ Gyalog útszer); 66/35. (K/1912/ Malom-szer). Somogyban: 169/79. (C/1857/ Kertszer P, K/1864/ Felső kertszer); 220/113. Kert-szër (C/1857/ K 1865/ Kertszer). Kalotaszegen: 1781: A Szent Páli Szerben (201), 1813: Szent Páli Szerben (203); 1941: Szempáli szer (204).

Kétségtelenül 'föld, földdarab, földterület' jelentésűek az olyan nevekben a szer utótagok, amikor az előtag a talaj minőségére, a föld alakjára utal. Ilyenek is igen korán előfordultak az OklSz.-ban. 1395: Kewzer. Vas megyében is megvolt ugyanez az alak: 28/156. Kú-szer; 37/1134. Fölsőkú-szër, s az egri járásban is előfordult: 15/69. Kőszër. Zala megyében volt még 72/128. Szurok-szër, Alsó-Szigetközben 1753: Hofszu fzer, 1856: Hofszuszeri, 1628: Kurta fzerbe; Tolna megyében: 108/245. Vakször; az egri járásban: 32/129. Zacskó-szër (P/1864/ Zatskószër) „Alakjáról”; Kalotaszegben 1715: a Kurta Szerben (228), 1864: Kurta Szir (229); a Nyárád mentén: Szëgínszër (24).

Mindezeknek az adatoknak az alapján talán tovább is vihetjük a PAIS DE-ZSÓ által sokszor fölvetett gondolatot, s a nomen-verbum 'fon, sodor, serít' illetőleg 'sodrás, fonadék, kötél, fonál' vagy 'kötél, fonadék része' → 'kötél, fonadék sora, rendje' jelentésekből az általános 'valaminek része' illetve 'általában sor, rend' jelentésekből egyaránt kifejlődhetett a 'falurész' és a 'sorshúzással vagy valamilyen más renddel fölosztott föld' meg a 'földek sora', 'sorban levő földek közül egy darab' végeredményben pedig az egyszerű 'földterület, föld, határrész' jelentés is. A határ sokáig elmosódott lehetett a jelentések között, mára azonban csak a 'föld, földterület' jelentés él a Dunántúlon, ott is lassan csökken a megterhelése. A keleti nyelvterületen régen sem lehetett élénk a szó, mára pedig szinte teljesen kihalt.

HAJDÚ MIHÁLY

A RAVASZ ÉS A RÓKA SZAVAK SZÓFÖLDRAJZI, SZÓFAJTÖRTÉNETI TANULSÁGAI A HELYNEVEK ALAPJÁN

Ravasz és róka szavunk egyazon tőből ered. Mindkettő egy közös finnugor alapszó más-más képzővel létrejött származéka. A kikövetkeztetett alapnyelvi forma *repä. (l. MSzFgrE.)

A ravasz-ban a rav- az alapszó, az -sz régi kicsinyítő képző. A róka alapszava ugyanaz a *raä - volt, mint a ravasz-ban, csak a kicsinyítő képző más: -ka.

A ravasz szó eredeti jelentése 'róka' volt. Ezt nemcsak a rokon nyelvek bizonyítják (cser. ra³az, md. ri³és stb.), hanem a magyar nyelvtörténet korai nyelvemlékes adatai is, pl.: „Meññetec ^v mögatoc á raua³nac : Ite et dicite vulpi illi.” (MünchK. 72va); „sok lika vagyon erdön a ravasznak : nincsen bizodalma rajta agaraknak” (RMK. I, 201); „Harom zaz rawazath foga” (JordK. 341); stb.

Állatneveknek emberi tulajdonság jelzésére való használata nem ritka jelenség (vö. disznó, liba, szamár stb.). Ez történt a ravasz esetében is. Mivel a róka több népnél a ravaszság, furfangosság ősi jelképe, az állat nevét gyakran használták 'ravasz' értelmű jelzőként, s így a szó fokozatosan átcsúszott a melléknevek kategóriájába, az állatnak, embernek, egyéb dolognak csupán egyetlen tulajdonságát kezdte jelölni: „vajh! te ravasz világ, mely hűtelen te vagy” (RMK. III, 13).